

Хиротлик тарихчи Хондамир (тўла исми Гиёсиддин Мухаммад ибн Хожа Хумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Мухаммад ибн Бурхонуддин) ўз асарлари билан XVI аср бошларида фан тараккиётига кириб келган алломалардандир. Унинг ҳаёти, ижоди ҳақида ўз асарлари, замондошлари ёзиб қолдирган оз-моз маълумотлардан ташқари, деярли бошқа маълумот йўқ.

Она томонидан у «Равзат ус-сафо» («Мусаффолик боғи») муаллифи, машҳур тарихчи Мирхонднинг набираси бўлган. Отаси Хожа Хумомуддин Мухаммад ибн Хожа Жалолуддин Мухаммад ибн Хожа Бурхонуддин Мухаммад Шерозий ўз замонининг зиёлиларидан эди ва Султон Махмуд Мирзо Темурийнинг (Хисори Шодмон ва Бадахшонда ҳукмронлик қилган) вазири бўлган.

Хондамир 1473—1476 йиллар орасида Хирот шаҳрида туғилган ва ўша ерда таълим олган бўлса керак, деб тахмин қилинади. У тарих, адабиёт ва иншони пухта эгаллаб, ўз замонасининг йирик олими сифатида ном қозongan тарихчидир.

Хондамирнинг олим сифатида шаклланишида маърифатпарвар шоир Мир Алишер Навоийнинг хиссаси катта бўлиб, у бўлажак олимга, ўзининг жуда бой кутубхонасидан фойдаланишга рухсат берган ва шу билан бирга илмий ишларига раҳбарлик қилган. Тарихчининг ўзи ҳақида қелтирган маълумотлардан шу нарса маълумки, у ёшлик чоғидаёқ Навоий кўлига қелган, дастлаб унинг кутубхонасида кутубхоначи, кейинроқ эса мудир бўлиб ишлаган.

Алишер Навоий вафотидан сўнг, Хондамир Хуросондаги сиёсий воқеалар гирдобига тушиб, дастлаб Балхга Султон Хусайн Бойқаронинг тўнгич ўғли Бадиуззамон Мирзо саройида хизмат қилади. Айни шу пайтда Бадиуззамон Кундуз ҳокими Хисравшоҳни Шайбонийхон (1500-1510) лашқари томонидан қутилаётган ҳужумдан Хуросонни ҳимоя қилишда иштирок этишга оғдириш орзусида юборилган элчилар қаторига Хондамир ҳам қўшилиб, шахсан ўзи Бадиуззамоннинг махсус топширигини бажарди. Шу даврда унга «садр» унвони берилган. Хондамир бироз фурсатдан сўнг яна Бадиуззамон топширигига биноан Шайбонийхонга қарши тузилган иттифокка Кандаҳор ҳокимини бирлаштириш мақсадида у ерга жўнатилди. Аммо Бадиуззамон кизининг вафоти туфайли Хондамир сафарни тўхтатиб, Хиротга қайтишга мажбур бўлган ва 1506 йили Шайбонийхон Хиротнинг забот этишини шохиди бўлган ҳамда Хуросон маркази Хиротни топширишдаги

шартларни ишлаб чиқишда иштирок этган.

Сулоалар ҳукмронлиги ўзгаргандан сўнг, Хондамир Темурийлар сулоласининг тарафдори бўлганлиги боис, Хиротдан кетишга қарор қилади ва 1507 йилдан то 1510 йилгача Шимолий Афғонистондаги Башт қишлоғида ижод билан шугулланади. Хирот тахтига Сафавийлар сулоласи, унинг асосчиси Шох Исмоил (1407—1424) қелиши биланок, 1510 йили Хондамир Хиротга қайтиб келади. Шох Исмоил вафотидан сўнг (1527) Хиротдан буткул юз ўгириб, Кандаҳорга, 1528 йили у ердан Бобурийлар пойтахти Аграга (Ҳиндистон) Захириддин Муҳаммад Бобур ҳузурига ўтади.

Хондамир Аграга келгач, Бобурнинг яқин одамлари қаторидан жой олади ва 1529 йили Бобурни Бенғалия ва Ганг дарёси соҳили томон қилган юриши пайтида қузатиб боради. Бобур вафотидан сўнг, унинг вориси Ҳумоюннинг (1530-1556) хизматида бўлиб, 1534 йили у билан бирга Гвалиорда бўлади ва Гужоратга қилган юришида қатнашади. Айни вақтда, у «Ҳумоюннома» асарини ёзади ва бу хизмати учун «Амир ал-муаррихин» («Тарихчилар амири») унвонига сазовор бўлади. Хондамир 1534 йили Ҳумоюн билан Мандуга қайтиб келаётганда вафот этади. Унинг васиятига кўра жасади Дехлидаги қабристонга — Низомиддин Авлиё, шоир Ҳусрав Дехдавийлар ёнига дафн этилади. Хондамирнинг икки фарзанди — бирининг исми Амир Маҳмуд, иккинчиси Саййид Абдулхон бўлган. Амир Маҳмуд Шох Исмоил ва Шох Таҳмасп (1524—1576) ҳукмронлик қилган давр тарихини ёритган асар муаллифи бўлиб, асар Муҳаммадхон Шарафиддин Тақалӣга бағишланган. Ушбу асар «Равзат ус-Сафавия» («Сафавийлар боғи») да қелтирилган маълумотга кўра, ўша давр олимлари орасида қатта эътибор қозонган. Хондамир бутун умри давомида, тахминан ўн учта асар ёзган бўлса, бизгача шу асарларнинг саккизтаси етиб қолган.

Муаррихнинг «Маъосир ул-мулк» («Ҳамаср подшоҳларнинг тарихи») асари Алишер Навоӣ илтимосига кўра ва унга миннатдорчилик изхори тариқасида 1498-1499 йилларда ёзилган. Бу асар подшоҳ ҳамда қадимги донишмандларнинг хайрли ишлари ҳақида айтилган ҳикматнамо гапларни ўз ичига олади. Жумладан, Қаймарсдан Ануширвонгача, Одам Атодан Бузургмехргача бўлган ҳамда Муҳаммад пайгамбар ва имомлар ҳақида битилган нақллардан иборат. Сўнгга муаллиф Уммавийлар, Аббосийлар, Сомонийлар, Газнавийлар ва бошқа сулоаларга тегишли ҳукмдорлар тарихи билан бирга Курд подшоҳлари ва турк ҳоконлари тарихини ёритган. Асарнинг охириги қисмида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоӣга қамондош бўлган ҳукмдорлар, олимлар ва донишмандлар ҳақида маълумотлар ҳам берилган.

«Хулосат ул-ахбор фи баён ул-ахвол ул-ахёр» («Хайрли қишлоқ аҳолини баён этиш борасида қабарлар қулосаси») 1498-1499 йиллар орасида ёзилган бўлиб, бу асар ҳам Алишер Навоӣга бағишланган. Унда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоӣ қамонида Хирот ва унинг атрофида олиб қорилган улкан қурилишлар, қазилган сув иншоотлари, шунингдек, ўша қамонда ўтган шоирлар, олимлар, математиклар, астрономлар, музикашунослар, шифокорлар, санъатқорлар ҳақида қимматли маълумотлар қор.

«Мақорим ул-ахлоқ» («Олижаноб қулқпар») асари ҳам Алишер Навоӣга миннатдорчилик қамзи сифатида ёзилган (лекин Навоӣ вафот этиб, Хондамир унга қитобни тақдим этишга қулқрмаган).

«Мақорим ул-ахлоқ»да Хондамир Навоӣнинг юқсак инсоний қазилати, олижаноб

ахлоки, асарлари, унинг ташаббуси билан курилган бинолар, унга замондош шоир, олим ва фозил кишилар, шунингдек, Хуросоннинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ахволи, Навоий билан Хусайн Бойкаро орасидаги муносабатлар хусусида хикоя килади.

Хондамирнинг «Дастур ул-вузаро» («Вазирлар учун қўлланма») асари Алишер Навоий илтимосига мувофиқ 1500 йили ёзилиб, Хусайн Бойкаро ва унинг вазири Амир Камолиддин Махмудга бағишланган. Орадан тўққиз йил ўтгач, 1509 йили асар қайта ишланган ва кенгайтирилган. Ундан Шарк мамлакатларининг УН-ХУ1 асрлардаги тарихи, жумладан, Мовароуннахр ва Хуросонда Темурийлар сулоласи инкирозига қадар ўтган вазирлар, Чингизхоннинг вазири, кейинроқ мўғулларнинг Хитойдаги ноиб, хоразмлик Махмуд Ялавоч ҳамда унинг ўғли Чигатойхоннинг Мовароуннахрдаги вазири Масъудбек тўғрисида маълумотлар жой олган.

Алломанинг «Номаи номи» («Атокли номалар»)сида 1522 йидда кечган воқеалар баён килинган (Асарнинг «Иншои Гиёсиддин» ёки «Иншои Гиёсий» деган номи ҳам бор). Китоб иншо илмига оид (стилистика, турли мактуб ва фармонларни ёзиш қоидалари) бўлиб, Шарк мамлакатларида ўтган турли табақадаги тарихий шахсларга (шоҳдар, амирлар, садрлар, қозилар, шайхлар, шоирлар) дойр маълумотлар, подшоҳ ва хонларнинг ёрлик ҳамда фармонларидан намуналар, уларни битиш тартиблари ҳам баён этилган. Асарнинг қиммати шундаки, асар баъзи бир муҳим мансабларнинг (парвоначи, мунший, муставфий, ихтисоб (мухтасиб), қалантар, мубашшир, хофиз) қелиб чиқиши, бундай мансаб эгаларининг ҳақ-хуқуқлари, вазифалари хусусида сўз юритади.

Мирхонднинг «Равзат ус-сафо фи сират ул-анбиё ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Халифалар, подшоҳлар, авлиёлар ҳаётига оид мусаффолик боғи») асарига Хондамир томонидан 1522 йидда ёзиб тугатилган илова (7-жилд) ва «Жугрофий қўшимча» қисмлар мавжуд. Еттинчи жилд мазмунан Хондамирнинг «Хабиб ус-сияр» асарининг учинчи жилд учинчи қисм иккинчи ярми мазмуни билан мосдир. Асарнинг «Жугрофий қўшимча»си, тахминан 1495 йили Мирхонд томонидан ёзила бошлаган ва 1523 йилда Хондамир унинг давомини ёзиб тугатган. Асар мазмуни ҳам «Хабиб ус-сияр»га қирган матндан ташкил топган ва бу ўринда воқеаларни «Хабиб ус-сияр» орқали ўрганган маъқулроқ деб ўйлаймиз.

Хондамирнинг энг йирик асари «Хабиб ус-сияр» 1520—1524 йиллар мобайнида ёзилган ва вазир Каримуддин Хожа Хабибуллох Соважийга бағишланиб, асар номи ҳам қисман шу вазир исми билан боғланган. Асарда қадим замонлардан, то 1524 йилга қадар Шарк мамлакатларида, хусусан, Эрон, Афғонистон, Ирок ва Марказий Осиёда содир бўлган воқеалар қаламга олинган. Унинг XV асрнинг сўнги ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннахр ҳамда Хуросоннинг умумий ахволини акс эттирган учинчи жилд учинчи ва тўртинчи қисмларидаги маълумотлар янгилиги билан катта илмий қимматга эгадир.

Хондамирнинг «Хумоюннома» асари «Конуни Хумоюн» номи билан ҳам машҳур бўлиб, Хиндистон подшоҳи Бобурий Хумоюн Мирзога бағишланган ва 1535 йили ёзиб тамомланган. Асардаги Хумоюн Бобурийлар давлатида ҳукмронлик қилган даврида жорий этилган янгиликлар, ахволини ўқ табақага, ҳокимиятни эса тўрт идора усулига бўлиниши ва Хумоюннинг меъморчилик фаолияти ҳақидаги маълумотлар диққатга

сазовордир.

Хондамирнинг колган бешта асарининг факатгина номлари маълум, холос. Булар: «Осор ул-мулук ва-л-анбия» («Подшоҳ ва пайгамбарлар хақида хикоялар»), «Ахбор ул-ахёр» («Яхши инсонлар хақида хабарлар»), «Мунтахаб-и тарих-и Вассоф» («Вассоф тарихидан сай-ланма»), «Жавохир ул-ахбор» («Хабарлар гавхарлари») ва «Гаройиб ул-асрор» («Кизикарли сирлар») деб номланган асарларидир.

Навоий асарларидан шу нарсa маълумки, Хондамир «Накий» тахаллуси билан шеърлар ҳам битган, бироқ унинг шеърлар тўплами бизгача етиб келмаган, лекин айрим парчалар «Хумоюннома», «Макорим ул-ахлоқ» ва бошқа асарларида қисман учраб туради.

Юкорида келтирилган маълумотларга кўра, Хондамир Марказий Осиё, Афғонистон, Хиндистон тарихига оид асарлар яратган ва шу билан бирга жахон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўша олган.

Юсупова Д.